

Nilufar SHOMURATOVA,
Urganch davlat universiteti talabasi
E-mail: shomuratovanilufar80@gmail.com

URDU dotsenti R.Razakova taqrizi asosida

SHARQ MUTAFAKKIRLARIDAN ABU RAYXON BERUNIYNING ILMIY, PEDAGOGIK, PSIXOLOGIK QARASHLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada sharq mutafakkirlaridan Abu Rayxon Beruniyning ijodiy faoliyatidagi ta'lim-tarbiyaga oid ilmiy, pedagogik, psixologik qarashlari xususida qimmatli fikrlar keng yoritilgan. Qadimda Sharq mutafakkirlaridan Abu Rayxon Beruniyning ijodiy faoliyatidagi ta'lim-tarbiyaga oid ilmiy, pedagogik, psixologik qarashlari hamda g'oyalari bugungi kunda ham muhim ta'lim-tarbiyaviy manba sifatida o'quvchi-oshlar ong'i va qalbiga ma'naviy ozuqa berib kelmoqda.

Kalit so'zlar: Aql, axloq, shaxs, qobiliyat, ta'lim-tarbiya, g'oyalar, xususiyat, qadriyat, ong.

НАУЧНЫЕ, ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ, ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АБУ РАЙХАНА БЕРУНИ, ОДНОГО ИЗ МЫСЛИТЕЛЕЙ ВОСТОКА

Аннотация

В данной статье широко освещены ценные идеи восточного мыслителя Абу Райхана Беруни относительно научных, педагогических и психологических взглядов на образование в его творчестве. Научные, педагогические, психологические взгляды и идеи Абу Райхана Беруни, одного из мыслителей Востока, в его творчестве продолжают давать духовную пищу умам и сердцам студентов как важный образовательный ресурс.

Ключевые слова: Интеллект, мораль, личность, способности, образование, идеи, характер, ценности, сознание.

SCIENTIFIC, PEDAGOGICAL, PSYCHOLOGICAL VIEWS OF ABU RAYHAN BERUNI, ONE OF THE THINKERS OF THE EAST

Annotation

In this article, the valuable ideas of the Eastern thinker Abu Raikhan Beruni regarding the scientific, pedagogical and psychological views on education in his creative work are widely covered. The scientific, pedagogical, psychological views and ideas of Abu Raikhan Beruni, one of the Eastern thinkers in his creative work, continue to provide spiritual nourishment to the minds and hearts of students as an important educational resource.

Key words: Intelligence, morality, personality, abilities, education, ideas, character, values, consciousness.

Kirish. O'rta Osiyo fanining ilmiy biografyasini yaratish, taraqqiy etaplarini aniqlash, ijodiy kuchlari faoliyatini va yodgorliklarini batafsil haqiqiy tekshirish uchun mutafakkir olim, adib, allomalar, donishmandlar yaratib ketgan asarlarga murojaat qilish hamda shu asarlar xususiyatlarini tahlil qilish lozim. Bizgacha qanday g'oyalar, badiiy obrazlar, oqimlar, motivlar kirib kelgan va ularni ta'siri, o'rtnashib qaror topishi qanday edi, uslublar, janr, mavzu va hokozalarning takomili, taraqqiyoti qaysi yo'llar bilan davom etgan. Bunga o'xshash talay masalalarni hal etish uchun ham ajdodlarimiz asarlarini keng ko'lamda siyosiy tadqiq qilishimiz kerak.

Abu Rayxon Beruniyning (973-1043) fikricha inson hayvondan aql bilan farq qiladi. Lekin insonning hayvondan tubdan farq qiladigan bu xususiyati qanday bo'lganligini tushuntirganda xudoga murojaat qilib, insonni xudo azaldan shunday yaratgan deydi.

Beruniyning ruhiy va moddiy ehtiyojlarning roli hakidagi fikri o'sha davr uchun nihoyatda qimmatli fikr edi. U jamiyat yuzaga kelishida kishilarning moddiy ehtiyojlari rolini ko'ra oladi.

Beruniyning fikricha, aql, mehnat, erkin tanlash insonning hayotini va ijtimoiy holatini belgilaydi. Inson o'z ehtiyojlarini mehnat tufayli qondiradi deydi.

Buyuk alloma Abu Rayxon Beruniy asarlari ham jahon fani va madaniyatiga chinakkam ulkan hissa qo'shgan.

Abu Rayxon Beruniy eng qiyin sohalar bilan shug'ullangan va ma'lum bir muvaffaqiyatlarga erishgan. Birorta ilmiy sohani mukammal bilish uchun odamlar fikrini bilish lozimligi, ularning so'zlari aniq bo'lishligi haqida fikrlar bildirgan.

Olim uqtiradiki, shaxsning ma'naviy qiyofasi u boshqa odamlar bilan muloqatda bo'ladigan jamiyatda shakllanadi. Mutafakkirning ilgari surgan kollektiv tarzda hayot kechirish zarurligi haqidagi g'oyalari faqat sotsial mazmunga emas,

balki axloqiy mazmunga ham ega. U jamiyatning tashkil topishi asl sabablarini eng olijanob motivlari: o'zaro yordam, bir-biriga foyda keltirish, ehtiyojlarni birgalikda qondirish zarurati va hokozalar deb biladi. Beruniyning fikriga ko'ra, bu sahovatli xislatlar har bir kishining ajralmas axloqiy prinsipi bo'lib qolishi zarur. Odam hamma vaqt boshqalarning baxt-saodati haqida, muayyan vazifalarni bajarish zarurligi haqida o'ylashi lozim, chunki "bu kishining dunyodagi butun faoliyati davomidagi yashashi (prinsipi) dir" [2]. Beruniy muruvvatni insonning chinakam axloqiy xislatlaridan biri deb hisoblar edi. Mutafakkirning fikriga ko'ra, muruvvatli kishi odamlarga xayrixoh bo'ladi, u halol va haqgo'y, boylik orttirishga intilmaydi, o'z mehnati bilan, dehqonchilik, savdo-sotiq, hunarmandchilik va hokazo bilan shug'ullanadimi, bari-bir, o'z mehnati bilan yashaydi. "Muruvvatli erkak (mard), - deb yozgan edi Beruniy, - o'zidan va o'z mol-mulkidan boshqa (hech narsaga) ega bo'lmaydi, mol-mulkning kimniki ekanligiga (hech kim) shubha qilmaydi" [1]. Beruniy "mulozamat, rahmdillik, qat'iyat, sabr-toqat va kamtarlik"ni [1] yuksak axloqiy insonning asosiy xislatlari deb bilardi. Ya'ni, mutafakkir muruvvatlilik deganda eng avvalo insonning axloqiy kamolotini tushunar edi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Abu Rayxon Beruniyning bizgacha etib kelgan hikmatlari mavjud. Bu hikmatlarni mutolaa qilgan inson turli-tuman oqim, maxzab, qarashlar siyosiy guruhlarga bo'lganmunosabatlarining turli xilligini anglashi mumkin. Hikmatlarning har bir jumlasini chuqur o'ylashga, va hodisalarni o'ziga xoslikda tushunishga ba'zi bir muammoli, yechimi noaniq voqealarni chuqur tahlil qilishga undaydi.

... «Til – so'zlovchi istagini eshituvchiga yetkazuvchi tarjimonidir. Shuning uchun til zamonning biron kabi turg'un qismi bilan cheklanib qoladi. Agar insondagi so'zlash quvvati hamma joyga shamol singari yoyiluvchan bo'lmaganda edi va zamonlarga

nafaslar singari o'tuvchi xat yozish san'atini keltirib chiqarmaganda edi, o'tmishni zamonning xabarini, ayniqsa, uzoq zamonlar o'tkanda hozirgi zamon tillariga qanday ko'chirib bular edi?»...

Til xaqidagi bu hikmat shu daraja aniq ta'riflanganki, alloma muloqat uslubini amalga oshirish jarayoni tuliq tavsiflagan. Chunki muloqot jarayonining uzi bir qancha yo'nalishga ajratiladi. Kim axborot qilyapdi, nima izoh qilinyapti, axborot yetkazish qanday amalga oshmoqda, axborot kimga qaratilgan, axborot qanday mazmunga ega. Insonlarning munosabatga kirishishida axborot tarqatishidagi bir-biriga bog'liq bo'lganshunday psixologik mexanizmlar mavjudki, fikr almashuv, fikrlashish, tushunish, ikkinchi shaxsni qabul qilish hamda tashqi harakatlarni ichki harakatlarga aylantirish o'ziga xos tarzda kechadi.

... «Sevimli narsalarga mashaqqat bilan va yaxshilikka esa o'ziga sevimli bo'lgannarsalarni (birovga) sarf qilish bilan erishiladi. Shunday bo'lgach, insonning hislaridan ikkitasi ajratilib olindi. Bu (eshitish va ko'rish) ikkalasi mahsulotdan ma'qulotga (Mahsusot – his bilan bilinadigan narsalar, ya'ni dunyo. Ma'qulot aql bilan bilinadigan, ko'rinmas narsalar) o'tishda (bir) narvon xizmatini o'taydi...

Beruniyning inson kamolotida axloqiy tarbiyaning muhim o'rnini ta'kidlashini uning yuqorida qayd etilgan "O'tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston", "Mineralogiya", "Kitob as - Saidona", "al - Qonuni al - Mashudiy", "Godeziya" va boshqa asarlarida ko'ramiz. Beruniy faxrlanishni yaxshi xulq ma'nosida ishlatib, "Yodgorliklar"da shunday deydi: "Faxrlanish - haqiqatda yaxshi xulqlar va oliy fe'llarda oldin ketish, ilm-u hikmatni egallash va imkoniyat boricha mavjud nopokliklardan tozalanishdir. Kimda shunday sifatlar topilsa, hukm uning foydasiga va kimda bular yetishmasa, hukm uning zarariga bo'ladi". Demak, Beruniy insonning ma'naviy qiyofasidagi barcha axloqiy xislatlarni yaxshilik va yomonlik kabi ikki turga bo'ladi. Bu insoniyat yaratgan pedagogik fikr taraqqiyotida "qizil ip" bo'lib o'tganidek, shu an'anaga muvofiq Beruniyda ham axloqiy tushunchalar axloqiy barkamollikning muhim tomonlaridir. Beruniyning yozib qoldirgan asarlariga e'tibor bersak, deyarli hamma sohalarga tegishli fikr mulohazalari bor.

Pedagogika va psixologiya bo'yicha keltirilgan fikrlari, hozirgi zamon uchun ham holi hamon mos kelmoqda. Ta'lim tarbiya berishda nimalarga e'tibor berish kerakligi, qanday usullardan foydalanish kerakligi hamma hammasi Beruniyning ilmiy merosida keltirib o'tilgan. Insonning barcha narsalarga erishishi uchun iqtisodiy, ma'naviy, ijtimoiy hodisalar katta ta'sir o'tkazadi. Bu ta'sirlar uning ma'naviy qiyofasiga, karakteriga, oilaviy munosabatlariga, turmush tarziga, guruhiy va individual xulq-atvorini o'ziga xoslikda kechishiga olib keladi.

... «Odamgarchilik (muruvvat) kishining o'zi, urug' – aymog'i va o'z axvoliga ta'sir etish bilan cheklanadi. Mardlik esa (futuvvat) undan hali ustun turib, o'zidan tashqariga ham utadi. Muruvvatli mard kishi o'zidan va o'ziniki ekanligiga hech kim tortilib o'tirmaydigan narsadan boshqasiga egalik qilmaydi»...

Beruniy fanning hamma sohalarida samarali ijod qilgan edi. Uning ilmiy merosi juda keng va rang-barang. Beruniyning ilmiy ish sohasidagi zo'r qobiliyati uning ko'pchilik zamonoshlari va keyingi olimlar tomonidan e'tirof etilgan. 1035—36 yillarda Beruniy o'z ilmiy ishlarining ro'yhatini tuzadi. Bunda shu vaqtgacha yozgan kitob va risolalari 113 taga yetgani ko'rsatilgan. Keyingi yozgan asarlarini ham qo'shsak, u qoldirgan ilmiy meros 152 kitob va risoladan iborat. Uning asarlari mavzu jihatdan turli tuman. Ko'pchilik asarlari o'z zamonasida o'ziga xos bir ensiklopediya hisoblangan. Asarlarining 70 tasi falakiyot, 20 tasi riyoziyot, 12 tasi geografiya va geodeziya, 3 tasi ma'danushunoslik, 4 tasi xaritagrafiya, 3 tasi iqlimshunoslik, biri fizika, biri dorishunoslik, 15 tasi tarix va elshunoslik, 4 tasi falsafa, 18 tasi adabiyot va Beruniy fanlarga oiddir. Beruniy turli tillardan bir qancha ilmiy va adabiy asarlarni tarjima ham qilgan. Afsuski, hozircha olimning faqat 28 asariga ma'lum. Qolganlari bizgacha yetib kelmagan yoki hali topilganicha yo'q. Beruniy ijodini o'rganish, uning asarlarini nashr etish, boshqa tillarga tarjima qilish ishlari o'tgan asr oxirlaridan boshlandi. Uning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston", "Geodeziya", "Mineralogiya", "Mas'ud qonuni", "Munajjimlik

san'atidan boshlang'ich tushunchalar" va Beruniy asarlarining matni nashr etildi, turli tillarga tarjima qilindi. Tanlangan asarlari rus va o'zbek tillarida chop etildi[5].

Tahlil va natijalar. Beruniy o'z asarlarida olam va odam asrorini, tabiat qonuniyatlarini-yu, insoniyat tabiatini o'rganishga qiziqishning buyuk an'anasi tarkib topgan ajoyib davrga to'g'ri kelgan oddiy xalq hayoti, zamona fojialari, fikrda va yurakda ulkan dard bo'lib o'rnamshib qolgan hamishali ta'sirli g'oyalari hikmatlar, naqlarning asosiy mazmunini tashkil qiladi.

«Kampir kunlari» («Ayyom ajuz»)

Shubot (fevral)ning oxirgi kunlari «kampir kunlari» deyishadi.

Qadimgilarning hikoyalariga ko'ra, bu kunlarning «Kampir kunlari» deb atalishining sababi shuki, arablarning oid qavmi shu kunlarning qattik sovuq shamoli, girdibodlari va daxshatlari bilan halok bo'lgan. Ular ichidan yakkayu-yagona bir kampir tirik qolib, halok bo'lganlarga atab qayg'uli she'r-marsiya aytib yig'lab yurgan. Shuning uchun bu kunlar «Kampir kunlari» deb atalgan...

... Ayyom ajuz xaqida turli xil fikrlar eshitganmiz, alloma tomonidan keltirilgan bu versiya bizgacha aniq: chunki tabiatning shu voqeasiga har yil guvoh bo'lamiz.

Beruniy fikricha, inson hayvondan aql bilan farq qiladi. Lekin mutafakkir insonning hayvondan farq qiladigan bu xususiyati qanday paydo bo'lganligini tushuntirganda, xudoga murojaat qilib, insonni xudo azaldan shunday yaratgan, deydi. Beruniy har qanday zo'rlik va adolatsizlik, istibdod va shafqatsizlikning ashaddiy dushmani edi, u faqat ijtimoiy jihatdagina emas, balki bu masalaga axloqiy-huquqiy nuqtayi nazardan ham yondashadi. Alloma jamiyatdagi axloqsizlikning eng yomon ko'rinishi zo'ravonlik va o'g'irlikdir, deb bunday toifadagi kishilarni jazolash va qayta tarbiyalash yo'llarini ko'rsatadiki, bu olimning insonparvar qonunshunos ekanligini tasdiqlaydi: «O'g'irlikka kelsak - o'g'irlangan narsaning miqdoriga qarab jazo beriladi. Ba'zan zo'r darajada va o'rta darajada xalqlarga ibrat bo'ladigandek jazo berib, goho qiynash va tovon to'latishga, goho xalq o'rtasiga chiqarib yoyish va oshkora qilish bilan to'xtatiladi». Beruniy bunday kishilarning axloqiy qiyofasini fosh etar ekan, «Ular o'z tubanliklari tufayli baxt-saodatga yolg'on-yashiq» yordamida erishishga intiladilar. Ular yomonlikdan hadiksirab yoki jur'atsizlik va qo'rquv oqibatida yolg'on gapiradilar. Hatto ular razoltdan aslo tap tortmaydilar, uyat va or-nomus degan narsani bilmaydilar», deydi. Beruniy ta'lim berishicha, mard odam bo'lish - faqat so'zdagina emas, balki amalda ham haqqoniy bo'lish demakdir. Mard kishi haqiqat uchun kurashib, hech qanday ta'qib va xavf-xatarga qaramay yolg'onga qarshi kurashishi lozim. U bunday deb yozadi: «Yolg'ondan qochib haqiqatga amal qiladigan kishigina tahsin va maqtovga sazovordir... Agar haqiqat hatto sizning o'zingizga qarshi bo'lsa ham, haqiqatni aytin». Beruniy "Podsholar oldida rost gapni gapirishda ularning savlatlaridan qo'rqmang, ular gavgangizga hukmronlik qilishlari mumkin, ammo vijdoningizga tega olmaydilar» deb ta'lim bergan.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, Abu Rayhon Beruniy ijodi O'rta Osiyo xalqlari va ularning tarixi haqida muhim ma'lumot manbai bo'lib, uning asarlari mintaqaning zamonaviy tadqiqotchilari uchun qimmatli manba bo'lib qolmoqda. Abu Rayhon Beruniy ijodining merosi va ta'siri zamonaviylikka sezilarli ta'sir ko'rsatdi. U o'z asarlarida astronomiya, matematika, geografiya, filologiya va falsafa kabi ko'plab bilim sohalariga to'xtalib o'tgan. Uning matematika va astronomiyadagi faoliyati ushbu fanlarning rivojlanishi uchun asos bo'lgan. Beruniy bugungi kunda katta ahamiyatga ega bo'lgan Islom madaniyati va mafkurasini o'rganishga ham ulkan hissa qo'shgan. Uning turli fanlarni o'rganishdagi usullari va yondashuvlari dolzarb bo'lib qolmoqda va butun dunyo olimlarini ilhomlantiradi. Uning asarlarining dolzarbligi zamonaviy ilm-fan va ijod uchun chuqur va har tomonlama bilimlarning muhimligini ta'kidlaydi.

Shunday qilib, Abu Rayhon Beruniyning jamiyat taraqqiyoti va unda insonning tutgan o'rni barkamol inson ta'lim-tarbiyasi bilan bog'liq axloqiy-huquqiy qarashlari hech qachon o'z qimmatini yo'qotmaydi va hozirgi davrda ham unga rioya qilish juda muhim tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

ADABIYOTLAR

1. Abu Rayxon Beruniy. Minerologiya (perevod A.M.Belenitskogo)// Избранноепроизведение, Том II. – Tashkent: Fan, 1966.
2. Abu Rayxon Beruniy. Geodeziya (perevod P.G.Bulgakova), Tashkent, 1966.
3. Abu Rayxon Beruniy. Indiya (perevod A. B. Xalidova, YU. N. Zavadovskogo)// Избранноепроизведение, Том II. – Tashkent: Fan, 1963.
4. Abu Rayxon Beruniy. Памятникиминувшихпоколений (perevod i primechaniya M.A.Sale)//Избранноепроизведение, Том I. – Tashkent: Fan, 1957.
5. Bo'riev O, Iskandarov SH, Xo'jaryorov A. Abu Rayhon Beruniyning "Hindiston" asari noyob etnografik manba sifatida. Republican Scientific and Practical Conference. – B.399-411.
6. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2-tom. Toshkent 2001. – B.266
7. Razakova R. S. The Essence of the Concept of Family Life in Modern Psychology //Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education (2994-9521). – 2024. – T.2. – №. 1.–С. 339-342.
8. Razakova R. S., Narimonovna Y. I. Bog 'cha yoshidagi bolalarda xotiraning rivojlanishi //Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan. – 2024. – T. 2. – №. 2. – С. 196-201.